

Petre Andrei, a román szociológia jeles képviselője

Negyven éve múlt 1980 októberében Petre Andrei professzor tragikus halálának, és ez év júniusában is emlékezhettünk rá, születése kilencvenedik évfordulóján. Mint a román szociológia jelentékeny képviselője, kora rangos közéleti szereplője, Petre Andrei tetemesen hozzájárult tudományosságunk, művelődési életünk fejlesztéséhez. Hazáját odaadóan szerette, aggódott sorsáért, erkölcsi elveiben megingathatatlanul következetes volt. Demokrata meggyőződésű társaival együtt szót emelt a fasizmus ellen, amelynek aztán áldozatául esett. Tudományos, kulturális és politikai tevékenységének értéke kiemelkedő helyet biztosít számára azoknak a személyiségeknek a sorában, akik a román nép haladó törekvéseit, demokratikus hagyományait követték.

Brailában született, 1891. június 29-én. Szülővárosában végezte elemi és középiskolai tanulmányait. Eminens tanuló volt; rendkívüli munkabírása már ekkor megmutakozott. Jeles rendű érettségi bizonyítványa mellé, 1910-ben tanárai és osztálytársai javaslatára, a Nicolae Bălcescu Gimnázium öt tüntette ki „a legjobb bajtárs” címmel. Ez az elismerés nem csupán a kitűnő tanuló, hanem a nagyszerű emberi tulajdonságokkal rendelkező ifjú érdemeit is jutalmazta. Szerették és tisztelték tudásáért, komolyságáért, szerénységéért és mindig segíteni kész kollegialitásáért. Itt, az iskolában alakította ki szenvedélyesen kitartó munkastílusát, amely végigkíséri majd egész pályáját.

A középiskola elvégzése után a iași-i egyetem bölcsészkarára iratkozik be. Ezek az évek a tudás megszerzéséért vívott küzdelem kemény esztendei voltak. Korai árvaságra jutva, Petre Andreinak szakadatlanul küszködni kellett a megélhetésért. Minthogy másként nem folytathatta volna tanulmányait, tandíjmentességért folyamodik. 1913-ban ragyogó eredménnyel zárja egyetemi tanulmányait, kétszen arra, hogy minden erejét a tudományos kutatásnak szentelje.

Ebben az időszakban részt vesz D. Gusti és I. Petrovici iași-i professzorok, valamint a berlini vendégtanár, A. Riehl szemináriumain, majd ösztöndíjasként lehetőségére adódik, hogy két évig Berlin és Lipcse nagy könyvtárait látogassa, s olyan filozófusok előadásait hallgassa, mint W. Wundt és A. Riehl.

Az első világháború kitörése késlelteti doktori címének elnyerését. Bevonul, s kitünteti magát az ojtózi hadműveletekben. 1918-ban „magna cum laude” minősítéssel doktorál; *Értékelmélet* című dolgozatát referense, I. Petrovici mint olyan munkát ajánlja a bizottság figyelmébe, amely „megérdemli, mégpedig magas fokon, hogy doktori disszertációként elfogadtassék”.

Miközben a iași-i hadapródiskolában helyettesít, az egyetemi tanács egyhangú jóváhagyásával megkezdí az egyetemen szociológiai előadásorozatát. Előadásai, amelyekre más karokról is eljárnak a hallgatók, igen hamar megérdemelt népszerűséget szereznek számára. Miután Dimitrie Gusti Bukarestbe költözik, Petre Andrei — akit még mindig nem neveztek ki egyetemi tanárnak — megkezdí a bölcsészkaron kurzusát — *A filozófia története. Kant és kora* (1921) —, amelyet már ekkor áthat demokrata meggyőződése. Az eltávolítására működésbe lépő machináció szembe találja magát a diákság, de még a tanács egy részének is élénk tiltakozásával. Ezen nem csodálkozhatunk, ha tekintetbe vesszük Petre Andrei rendkívüli adottságait, azt, hogy kiváló szónok volt, átfogó műveltségű szellem; az előadásaiból áradó logika és meggyőződés lebilincselte a tartózkodó modorú fiatal tanár hallgatóságát; nem volt nehéz felismerni benne a román társadalomtudomány alakuló nagy egyéniségét. 1922. október 30-án Garabet Ibrăileanu, a kar dékánja több tanár (A. Philippide, I. Petrovici, Tr. Bratu és mások) nevében írásban folyamodik a rektorhoz: hívja össze haladéktalanul az egyetemi tanácsot Petre Andrei nyilvános rendes tanárrá való kinevezése végett.

Kinevezését követően az új professzor haladó felfogása, humanista magatartása mind szélesebb körben válik ismertté. Már a következő tanévben azok között találjuk, akik az egyetemi tantestület anyagi helyzetének javításáért szállnak síkra, ugyancsak ő az, aki megbélyegzi a diákság egy részének nacionalista megnyilatkozásait. Petre Andrei egyike azoknak a tanároknak, akik azt vallották, hogy az egyetemen a komolyan felfogott stúdiumok emelkedett szellemének, egészséges együttműködésnek, a munka légkörének kell uralkodnia.

Irtózása a fasizmustól, amely az elkövetkező években mind erőteljesebben érvényesül, már ezekben az években megmutatkozik. Ha nem látta is világosan az okokat, amelyek a fasizmus megjelenéséhez vezettek, sem azt, hogyan lehetne hatékonyan szembeszegülni vele, így írt: „A fasizmus általában mint olyan veszedelmesen reakciós felfogás és mozgalom jelentkezik, amelyet az abszolutista önkényuralmi elv jellemez.”

1922-től Petre Andrei a szociológiai katedra professzori teendőit látja el; a művelődés iași-i fellegrárában megtalálja azokat a gazdag demokratikus hagyományokat, amelyeket a román kultúra és tudományosság olyan képviselői teremtettek meg és ápoltak, mint G. Philippide, C. I. Parhon, Tr. Bratu, A. C. Miller, V. Râșcanu és mások. Egyetemi pályafutása kezdetétől harcol az A. C. Cuza köré tömörült sovén, reakciós, romboló szándékú csoport ellen, amely arra törekedett, hogy megmérgezze az egyetem tisztességes, az építő munkának kedvező légkörét. A iași-i rendőrprefektus, Constantin Manciu halála, akit Corneliu Codreanu szélsőjobboldali beállítottságú diákok élén meggyilkolt, országszerte heves megdöbbenést keltett. Harmincnégy egyetemi tanár, köztük néhány európai hírű tudós, zaklatott hangulatban ült össze 1924. október 31-én, hogy a iași-i egyetem vezető testülete megvitassa egyetlen napirendi pontját, Manciu prefektus meggyilkolását Codreanu és cinkosai által. A vita szelleme érvényre juttatta az egyetemi város legjobb demokratikus hagyományait. A felszólalók közül itt mégis csupán Petre Andrei szavait idézzük, aki dr. A. Slătineanu, A. C. Cuza, dr. P. Bogdan, A. Myller, C. I. Parhon, Matei Cantacuzino felszólalása után ezeket mondta: „Miután az öregek szóltak, hadd beszéljek én is. Cuza úr, az ön szándékaival nem foglalkozom, harca eszközeivel pedig nem érthetünk egyet. Nap mint nap szuggerálta barátait az elveivel, s Zelea Codreanu az ön szellemi gyermeke. Kötelességemnek érzem kimondani: Cuza úr célzott, és Codreanu lőtt. Cuza úr szégyent hozott az összes egyetemi tanárokra, s ezért a diákok nem tisztelik többé professzoraikat. Valójában ön az erkölcsi tettes, ön táplálta Codreanu lelkét, gyilkosságot követett el.”

Petre Andrei elszánt és határozott magatartása, az a mód, ahogyan fenntartás nélkül elfélt az A. C. Cuza támogatását élvező deklaszálát, sovén elemeket, amelyek előbb csupán a iași-i egyetem légkörét, majd az egész ország életét háborgatták, olyan megbecsülést szerzett a fiatal szociológia professzornak, hogy helye a román tudomány és kultúra legjelesebbjeinek sorában elvitathatatlan. A legionáriusok nem is bocsátották meg rémtetteik megvesztegethetetlen leleplezését, s ez megpecsételi Petre Andrei sorsát, előrevetítve az 1940 végén bekövetkezett tragédiát.

Többször állást foglalt az elkövetkező években is mind az egyetemi tanácsban, mind pedig később a sajtóban, majd a parlament ülésén A. C. Cuza és követői ellen. Petre Andrei megingathatatlan következetességgel képviselte azt a demokrata értelmiségi magatartást, amely a tanári hivatás legnemesebb hagyományaiból táplálkozott; helyállásával központi szerepet vállalt a legionáriusok előőrsei ellen folytatott politikai küzdelemben, egészen addig, amíg lesújtott rá ellenfelei bosszúja.

Az érdem elismerése, a munka tisztelte: ezeket az alapelveket tartotta szem előtt, amikor — akárcsak I. G. Ibrăileanu, Tr. Bratu, I. Minea — egyengette tehetőséges, alapos tudású fiatal egyetemi tanerők pályáját. 1925-ben Petre Andrei az, akinek a támogatásával Mihai Raleát és Ioan Botezét kinevezik a lélektan és esztétika, illetve az angol nyelv és irodalom tanszékére. Szakadatlanul foglalkoztatta az egyetemi tanerők méltatlan anyagi helyzetét. Mély meggyőződéssel küzdött kartársai jogos követeléseinek kielégítéséért, velük együtt vett részt azokban az akciókban, amelyeket a tanári fizetések emeléséért indítottak. Kollégái képviselőiben egyike volt a tanári kar fizetésrendezése érdekében előterjesztett memorandum megszövegezőinek.

Felismerte a közélet megújításának szükségességét, részt kívánt venni elodázhatatlan reformok kidolgozásában és megvalósításában. Ezért csatlakozott a Nemzeti Parasztpárthoz. Számos értelmiségi társához hasonlóan Petre Andreit is megfélemlítették annak a pártnak a programja, amely az elveit kompromittáló liberálisok ellenzékeként az adott politikai konstellációban előremutónak számító polgári demokratikus jelszavakat hangoztatott. Az első világháborút követő évek politikai

erőviszonyai közepette az az értelmiségi csoport, amely Paul Bujort, C. I. Parhont, C. Sterét, dr. N. Luput követve belépett a parasztpártba, a balszárny magvát alkotta. Hozzájuk csatlakozik Petre Andrei is, azzal az új nemzedékkel — M. Ralea, Gh. Zane, M. Ghelmegeanu, D. Botez —, amely tényleges demokráciát, valóságos jogokat, haladást akart. Ez volt az az idő, amikor a parasztpárt vezetői felismerték annak az erkölcsi tőkének a jelentőségét, amelyet folttalan becsületű, neves értelmiségiek tekintélye jelenthet a párt számára.

Petre Andrei parlamenti szereplését ugyanazok az eszmék hatják át, amelyek írásaiból, egyetemi előadásaiból éppúgy kitűnnek, mint a már említett politikai kiállásaiból. Parlamenti felszólalásai tárgyának pusztja felsorolása is elég meggyőzően példázza, milyen értelmiségi ethosz irányította részvételét a közügyekben: a munkásszerződés, az oktatásügy, a közalkalmazottak fizetésének csökkentése, a nemzeti uszítás, az egyes iskolákban felbukkanó antiszemitizmus stb. Amint rádöbben a parasztpárt politikai manővereinek hátterére, és meggyőződik a vezető politikusok demagógiájáról, egyre inkább balra tolódik, előbb „lelkileg távolodik el” a Nemzeti Parasztpárttól, majd ki is lép belőle. Már 1930-ban hangoztatta, hogy „aki a társadalmi átalakulások útjába mer állni, s fékezni próbálja a társadalmi fejlődés folyamatát, annak vereséget kell szenvednie”. Petre Andrei nemhiába tanulmányozza és tanítja a korszerű társadalomtudományt; politikai döntését történeti távlatba helyezi. Lelki beállítottságának alapvető vonása az az igény, hogy bizakodják a közállapotok jobbra fordulásában. Az adott helyzetben kínálkozó alternatívák arra készítetik, hogy a faszizmus legkövetkezetesebb ellenfele, a munkásmozgalom felé tájékozódják.

A hazaszeretet volt Petre Andrei felelősségtudatának, érzelmvilágának legfőbb motívuma. Minden cselekedetét ez irányította. De hogy mit értett hazán és hazafiasságon, az éppen egyik parlamenti felszólalásából derül ki a legfélreérthetlenebbül: „A hazafiasság nagyon jövedelmező áru, amellyel túlságosan is sokan spekuláltak ebben az országban, és itt az ideje, hogy véget vessünk a haszonelvű hazafiaskodás szólamainak, amelyek lealjasítják az egész országot.”

1936-ban, sokéves kitartó munka eredményeként megjelenik Petre Andrei *Általános szociológiája*, társadalomtudományi és filozófiai nézeteinek summája, amelyet „a román bölcséleti irodalom felbecsülhetetlen értékű kulturális eseményeként fogadtak. A mű tudományos érdemeit — amelyekre már megjelenésekor felfigyelték — a szerzőnek az az eredményes törekvése biztosította, hogy eredeti nézeteit a szociológiáról mint tudományról, a társadalmat és annak fejlődését vizsgáló elméletek szintézisébe ágyazza. Az élete főművének szentelt évek — 1933—1936 — után Petre Andrei ismét beleveti magát a politikai küzdelmekbe. Miközben a hitleri Németország mindinkább arra törekszik, hogy kiterjessze Romániára is expanziós terveit, a belpolitikai életben izmosodó profasiszta csoportosulások, mindekenélőtt a Vasgárda, nemzetellenes politikát folytatnak, veszélyeztetve az ország független állami létét. Kommunista pártja vezetésével a munkásosztály mozgósítja az ország haladót, hazafias erőit az ellen, hogy a náci terjeszkedés alárendelje Romániát a maga reakciós, népiértékeinek. Az antifasiszta népi megmozdulásokhoz csatlakozó értelmiségiek között ott van Petre Andrei is. Felismerve a népek békéjét, az országok függetlenségét fenyegető főveszélyt, jeles román értelmiségiek képviseltek magukat azokon a nemzetközi kongresszusokon és tanácskozásokon, amelyeket a veszély tudatosításának, kivédése előmozdításának szándékával szerveznek. A brüsszeli kongresszuson 1936-ban megalakult Béke Világszövetség román résztvevői megalakítják a nemzetközi szervezet hazai bizottságát. Ezzel kapcsolatban írja a *Viața Românească* novemberi száma: „Aki Róma és Berlin barátja, az Romániának ellensége. A közvélemény tájékoztatására megalakult az Országos Békebizottság, amelynek tiszteletbeli elnöke N. Titulescu, elnöke dr. N. Lupu, alelnöke C. Rădulescu-Motru, főtitkárai Isabela Sadoveanu és Victor Eftimiu. Bűrójának tagjai — művelődési életünk más kiemelkedő személyiségei között — P. Andrei és M. Ralea professzor urak. A Békebizottság által kibocsátott kiáltvány a revizionista követelések által megsértett nemzeti méltóság manifesztuma.”

A hitlerista Németország és szövetségesei mind agresszívebb fellépése sürgető feladattá tette, hogy közös frontban tömörüljön minden társadalmi réteg, minden politikai erő, amely érdekelt az ország demokratikus fejlődésében, területi épsége, függetlensége megvédésében. Az 1936-os részleges parlamenti választásokon Mehedintji és Hunyad megyében a demokratikus, antifasiszta erők győztek a reakciós körök képviselői fölött. A választásokat megelőző tanácskozások aktív szereplői között találjuk Ilie Pintilie, Nicolae Cristea, Constantin Trandafirescu, Vasile Bigu, Mihai Macavei, dr. N. Lupu, M. Ghelmegeanu neve mellett a Petre Andreiét is, aki beszédeiben kifejezte azt a reményét, hogy a választásokon a demokrácia képviselői győznek, és megvalósítják politikai programjukba foglalt célkitűzéseiket.

Petre Andrei az Antifasiszta Hazafias Front lelkes hívének bizonyult. Állásfoglalása nyomán, amely megegyezett a dolgozó tömegek létérdekeivel, kiéleződnek azok az ellentétek, amelyek már addig is egyre inkább elidegenítették a Nemzeti Parasztpárt vezető köreitől. 1938 decemberében hosszas habozás után elfogadja a közoktatásügyi tárcát a Miron Cristea pátriárka vezette kormányban, majd annak halála után Armand Călinescu kabinetjében. Kinevezése a román oktatásügy élére az ország szellemi életének haladó köreiben kedvező visszhangot keltett. Mint olyan széles látókörű értelmiségi, aki kezdetől nyíltan vallott a fasiszta terrorakciók ellen, új hatáskörét is a rá jellemző tisztesség követelményei szerint igyekezett betölteni, hatalmas munkabírását, komolyságát és felelősségérzetét annak a román oktatásügynek a szolgálatába állítani, amelyet alapvetően, szerkezetében akart jobbra, korszerűbbé, hatékonyabbá tenni. 1938. december 5-től 1940. július 4-ig töltötte be az oktatásügyi miniszter tisztségét azzal a kompetenciával, hogy nem tévedünk, ha azt állítjuk, ebben az időszakban érezhető volt, milyen kaliberű ember áll a minisztérium élén. Tanügyi tapasztalatai, tudása lehetővé tették, hogy már az első napokban a minisztertanács elnöksége elé terjessze azt az átfogó programot, amelynek megvalósításához késedelem nélkül hozzá is látott. Hogy a tanügy átszervezésének tervét Petre Andreinak nem sikerült elképzelései szerint véghez vinnie, annak a reakciós elemek, nem utolsósorban maga II. Károly ellenállása volt az oka. Rövid ténykedése mégsem volt teljesen eredménytelen. Dokumentumok bizonyítják, hogy erőfeszítéseit éppen azok értették meg és értékelték, akiknek a boldogulását egész életével, minden tudásával és tehetséggel szolgálni kívánta.

Petre Andrei miniszteri ténykedésében jelentékeny helyet foglalt el a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos kultúrpolitikája. Haladó felfogása megmutatkozott azokban az utasításokban is, amelyekben felhívja a tanfelügyelőségek figyelmét, hogy „a nemzetiségi politika nem jelentheti senkinek az elnyomását, hanem tapintatot és tisztességtudást igényel, úgy, hogy minden állampolgár jogai tiszteletben tartassanak...” Petre Andrei elveinek gyakorlati alkalmazására jellemzőek azok a miniszteri határozatok, amelyek előírják egyes tantárgyak anyanyelvű oktatását.

A profasiszta színezetű Gigurtu-kormány uralomra kerülésével Petre Andrei végleg kiszorult a politikai életből. Élete legnehezebb szakasza következik: az 1940. szeptember 6-án uralomra jutott fasiszta katonai diktatúra nem bocsáthatta meg következetes antifasiszmusát. Többször kihallgatják, házkutatást tartanak nála, a legionáriusok halállal fenyegetik, korrump politikusok rágalmazzák, hogy megkárosította az államot. De még a legátlástanabb ellenségei sem tudták bizonyítani, hogy Petre Andrei miniszteri hatalmával visszaélve anyagi előnyökhöz jutott volna. Miután a szervezett hajsza 1940. október 4-én önkéntes halálba kergette, derült ki: a négy gyermekkel magára maradt özvegy alig tudta a temetés költségeit előteremteni...

Akárcsak Nicolae Iorga, Virgil Madgearu, Victor Iamandi, Petre Andrei is áldozatul esett a legionáriusok céltudatos irtóhadjárataának az ország lelkiismeretét képviselő legnemesebb szellemiségek ellen. Élete és halála válság volt arra az alternatívára, amely elé a rasszista, sovén korporatizmus állította az írástudókat. Tanári katedrájáról arra szólította fel tanítványait, hogy „ne csüggedjenek e mostoha korban, de egy homályos jövő csalóka ábrándjait se kövessék”.

Bár nem mentes bizonyos idealista korlátoktól, Petre Andrei társadalomfelfogására a szilárd elméleti megalapozottság és tudományos megbízhatóság a jellemző. Külön figyelmet érdemelnek a társadalom szerkezetére és alakulására vonatkozó nézetei, felfogása az egyén, valamint az osztályok szerepéről a revolutív és az evolútív társadalmi mozgásban, az a szerep, amelyet az emberi cselekvésnek tulajdonított a társadalom fejlődése szempontjából. Petre Andrei teoretikusként és politikusként egyaránt demokrata volt, s mint ilyen vált a két világháború közötti román szociológia kiemelkedő személyiségévé. Gondolkodása főirányát tekintve, a Petre Andrei élete és tevékenysége iránt napjainkban tapasztalható érdeklődés kétségtelenül indokolt.

Sz. J. fordítása

Leon Eşanu

A szárhegyi kastély

A Gyergyói-medence közepe táján, Szentmiklóstól északra kerül el Gyergyó-szárhegy, a Szármány-hegy fenyveseinek aljában. Ez a nagyközség négy, más-más korból származó műemléket mondhat magáénak: a késő gótikus (XV. század) plébániatemplomot és annak erődítményét, az ugyancsak XV. századi erdei kápolnát, a ferences kolostort (1669—1752) és a Lázár család ősi kastélyát.

Valamennyi eredeti és egyedi érték: sajátos, szinte legkeletibb építményei a korabeli nyugat-európai stílusirányzatoknak. Szerencsésen párosul bennük a klasszikus gótika, a reneszánsz és a barokk formavilága az egyszerűségre, funkcionálisra törekvő népi hagyománnyal — mind a természeti körülményekhez alkalmazkodó építészeti megoldásokat, mind a díszítéseiket illetően.

A négy műemlék közül megkülönböztetett figyelmet érdemel a Lázár-kastély mint ama nagyon kevés megmaradt erdélyi kastélyok egyike, amelyek őrzik Bethlen Gábor korának sajátos, pártázatos reneszánsz stílusát.

Mai alakja az egymást követő építkezések és renoválások, rombolások és újjáépítések, majd a végső elhanyagolás, leromlás „eredménye”. Az építkezések különböző mozzanataiban nyomon követhető a tulajdonosok múltja, s a kastély építési szakaszainak meghatározásában nélkülözhetetlen a családtörténet ismerete. A szárhegyi Lázár család igen-igen régi, őseik a székelyek kapitányai voltak, feltételezhetően a háromszéki Lázárfalváról származnak, és valószínűleg besenyő eredetűek. Az írott források elsőként a csíkszenttamási Lázár Bernátot (1406) említik. 1462-ben Lázár Bálint már Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék főkirálybírója és hadnagya. Mindezek alapján föltételezhető, hogy már abban az időben jelentős birtokaik voltak, mindenekelőtt Gyergyóban.

1456-ban a Lázár család megkapja V. Lajos magyar királytól a nemesi címet, s Lázár András (I.) 1505-től kezdve már mint „Gyergyói Lázár” írja alá a nevét, majd 1507 után mint „Gyergyói és Szárhegyi Lázár” vagy egyszerűen csak Szárhegyi Lázár — ezzel is utalva legfontosabb birtoktestére. 1549-ben Lázár István (I.) halála után a család két ágra szakad: a szentannaira és a szárhegyire. A kastély ez utóbbiaké lesz, s birtokukban marad a XIX. század végéig.

A műemléknek gazdag a könyvészete: Orbán Balázs után majdnem minden művészettörténész tanulmányozta, és a reneszánszsal, valamint a barokkal foglalkozó valamennyi munka leírja. Ennek ellenére tény, hogy átfogó és alapvető régészeti-építészeti-művészettörténeti kutatásokat csak 1963—1974 közt végeztek Szárhegyen. Ez idő tájt kezdődött meg az újjáépítés is, aminek eredménye a délnyugati és az északkeleti bástya, valamint a tömlöc helyreállítása. 1974—1977 közt a kutatást és a restaurálást átvette az azóta megszűnt Műemléki Bizottság: jelen tanulmány az akkor végzett munka eredményét foglalja össze.

Az 1974 előtti kutatások több építési szakaszból számoltak be: az első egy „1532 előtti lakótorony, amely egy kapuboltból, két földszinti és két-három emeleti helyiségből állt. A tornyot feltételezhetően melléképületek fogták közre.” A második nekirugaszkodás 1532-re tehető, amikor is „a lakótorony udvarházzá alakul négy földszinti és emeleti helyiség hozzátoldásával. Az épületegyüttest kőkerítés vette körül.” A harmadik fázis 1632-beli; ekkor „megkezdődik a négy sarokbástya építése, a kőkerítést emelik, és lőrészekkel látják el, az oromfalat freskóval díszítik, erdélyi reneszánsz stílusban”. Végül „1711 és 1742 között történnek meg az utolsó építkezések barokk stílusban. Ehhez az időszakhoz tartozik: a »Gyülésterem«, a főépület északi toldaléka, az udvar közepén található boltozatos pince”.

E vázlatosan ismertetett régebbi képtől eltérően az 1974 után végzett kutatások új ismereteket nyújtottak, s más képek a kialakulásához vezettek. Egyrészt bebizonyosodott, hogy a kastélyt jóval korábban kezdték építeni, másrészt több fejlesztési, bővítési szakaszra derült fény. Így például az ásások során a kapufolyosóban előkerültek az első építkezés nyomai: két párhuzamos — keleti és nyugati — oldalfal alapozása s a két alap között apró vízikövekből rakott pavimentum. Az északi és a déli oldalon nem bukkantunk falazás nyomaira, a déli szakaszon azonban két kiugró falrész tűnt elő. Mindezek alapján arra következtettünk, hogy itt egykor a maihoz hasonló boltíves kapualj állt, egyszerű gerendás mennyezettel, tetőzettel. (Téves volt tehát az a korábbi feltevés, miszerint a jelenlegi kapu helyén lakótorony állhatott, és ebből fejlődött ki a későbbi udvarház, majd végül maga a kastély. A boltíves kapu két oldalán kezdődhetett a hajdani, fából épült kerítésfal. Valószínűleg ez a kerítés fogta közre a Lázár-uradalom egy-

kori lakóépületeit; alapjaikat talán a későbbi ásátások tárják majd föl, feltehetően a mai udvar bejáratával szemközti, északi részen.

A második építkezési szakasz hozta létre az első udvart. Ásátásaink során fölfedtük az első lebontott kapubejárat maradványait. A bontást követően a fakerítés helyébe kőfalat emeltek, aminek föllettük a délnyugati maradványait, s előttunt egy kis méretű négyszögű torony a fal belső oldalán.

A délkeleti falszakasz tanulmányozása során kiderült, hogy a mai déli fal magában foglalta a korábbi kőkerítést. A front kiegyenesítésére melléfalazást alkalmaztak, aminek vastagsága a délkeleti bástya mellett több mint 40 cm. Az említett bástyától északra, a jelenlegi védőfalon kívül megtaláltuk az első kőkerítés folytatását. A további kutatások fölfedhetik tehát egy — a régi fal sarkán épült, a maihoz hasonló, de fölfelé épített — torony nyomait.

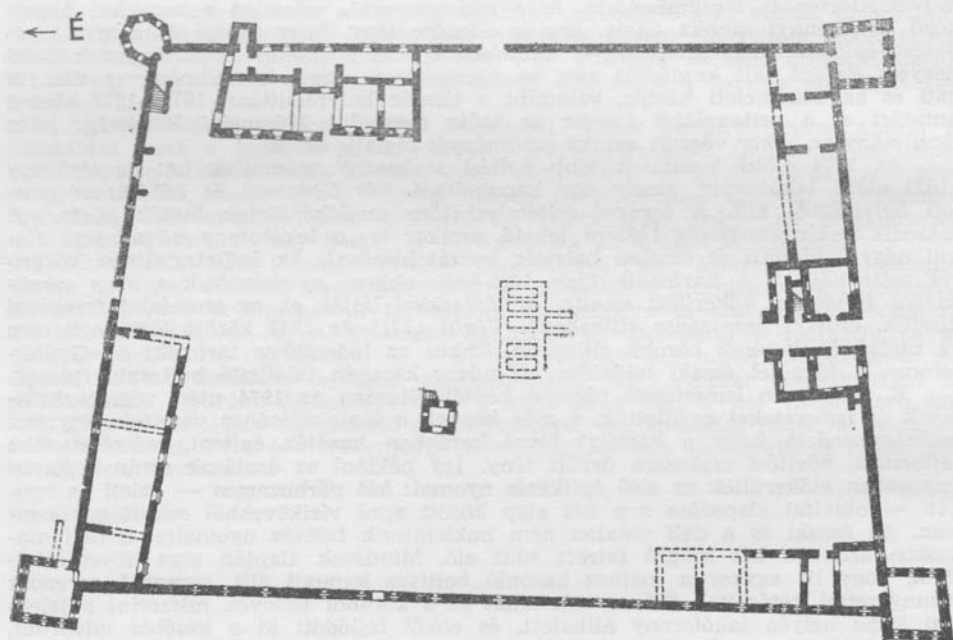
Délnyugaton is, a bástyától kezdődően fölfedtük a korábbi kőfalnak egy 10 méteres szakaszát. A mai fal ennek a folytatásaként épült. A keleti és északi részek teljes föltárása további munkálatokat kíván.

Három helyiség nyomaira bukkantunk a déli főépületben végzett ásátások és kutatások során. Az épület mai, nyugati szobájában újabb torony maradványai kerültek felszínre: 2,30×2,20 m-es, négyszög alakú; a falak magassága fél méter, vastagságuk 95 cm. Az északi oldalon, ahol a fal kiszélesedik, lépcső föltételezhető. A nyugati és a déli oldalon két, lőrészhez hasonló nyílás tűnt elő.

A délnyugati szoba falaiban egy másik, korábbi helyiség nyugati falát fedeztük föl, továbbá egy ehhez hasonlóknak az alapjait a mai kapuboltban. (A jelenlegi kapufalak metszik a régebbi alapokat.) Föltételezhető, hogy ez a két helyiség egykor egyetlen épületet alkotott, s a korábbi kapubejárat közöttük lehetett. A nyugati oldalon falhoz épített helyiségek nyomaira bukkantunk.

Az eddigi töredékekből elő lehet állítani az egykori várudvar majdnem szabályos négyszögű alapját, befelé irányított tornyaival. Ritka megoldása ez a XIV—XV. század erdélyi kastélyainak, s akár a terep határozta meg az alaprajzi elrendezést, akár az építő vagy az építtető, mindenképp korszerű védekezési elképzelésről tanúskodik. Hasonló alaprajzú, belső tornyos kastélyokat a szomszédos nyugati országokban is ritkán találni. Ilyen fölfogásban épült a XIV. századi diósgyőri vár, valamint a XV. századi várgesztesi, tatai és várpalotai. Erdélyben tudtommal az egyetlen hasonló építmény a XV. századból Diódváralja vára.

A szárhegyi első, belső tornyos kőerődítmény mint a második építési szakasz terméke valószínűleg a XV. század második felében készült el. Föltevésünket több

A gyergyószárhegyi Lázár-kastély alaprajza

A kastély déli homlokzata

tényező igazolja. Egyrészt ez az építmény a maig is fennmaradt, 1532-ben épült kapuboltnál korábbi, tehát XV. századi lehet. Hogy azonban a század második feléről van szó, azt a falhoz toldott helyiségekből előkerült, ebből az időszakból származó régészeti leletek igazolják. Figyelembe vettük azt az építészettörténeti tényt is, hogy a XV. század végén a tornyokat már többnyire a várfalon kívül építik, tehát a belső tornyos kastély korábbi keletű.

Újabb nagyméretű (harmadik) építési szakaszban készült el a mai várudvar. Az első munkálatok a mai bejárati részt érintették. A kapubolthoz hozzáépítik a jelenlegi két déli szobát, s föléjük emeletet raknak. Tehát az 1532-es évszám (a kapubejárat falán) kétségtelenül a befejezés idejét jelöli. Ezt követően a XVI. századi viszontagságos történelmi helyzet, a török-tatár veszély hatására szükségszerű munkálatok következnek a védőfalak korszerűsítése céljából.

Nyugati oldalán, valamint a régi falhoz épített helyiségekben föltárt régészeti leletek azt bizonyítják, hogy az első erődítést már a XVI. század elején lebontották, és kibővítették az udvart, amely ezzel elnyerte mai téglalap alakját. Főlépül az új jellegű lőrészekkel ellátott kőfal meg a külső sarokbástyák is. A régészeti leletek s az alaprajzi sajtóságok ezúttal a XVI. század második felére utalnak. A kőfalon megfigyelhető megszakítások, valamint a különböző falszakaszokon vágott, egyre korszerűbb lőrészek arra engednek következtetni, hogy az építkezés igen hosszú ideig tartott, s az új erődítéshez a korábbi kőfal egyes részeit is fölhasználták.

Legvédtelenebb része a kastélynak a Szármány-hegy felőli, északi oldala. Ezért ide kettős falat és több tornyot emeltek. A terep legmagasabb pontján, az északnyugati sarkon állhatott az egykori legerősebb bástya is — napjainkra csak romjai maradtak meg. A második védőfal alapját, valamint a külső falhoz épített két korábbi torony nyomait az 1964—1973 között végzett ásások fedték föl. További kutatások feladata volna a rész teljes feltárása és a töredékben megjelenő maradványok pontos meghatározása. A tekintélyes várudvaron egykor még számos építmény állhatott, de minthogy fából készültek, csak alapjuk került elő. E kastély fontos erődjellegét igazolja az a történelmi tény is, hogy Bethlen Farkas halála után, 1590-ben özvegye, Lázár Druzsina itt keres menedéket fiaival: Bethlen Gáborral és Istvánnal, a későbbi fejedelmekkel.

Elsődleges erődjellegét a kastély változatlanul megőrzi a XVI. század első negyedéig. Ekkor kezdődik újabb bővítési szakasza. Lázár István (I.) rövid idő alatt elegáns nemesi kastéllá alakítja át. A komor várfalakra és a tornyokra ékes reneszánsz díszítés kerül; a változás okait mind a divatváltásban, mind a család igényeinek módosulásában kereshetjük. Ez idő tájt honosítja meg ugyanis Bethlen Gábor fejedelem Erdélyben a pártázatos („olaszfokos“) reneszánsz stílust. Ezt alkalmazzák az új építményeknél, s a régieket eszerint alakítják át. Az udvari nemesekkel együtt a fejedelem példáját követi Lázár István is. Kastélyát lengyel ízlésű pártázattal ékesíti; ez irányban befolyásolhatta lengyel származású felesége és a lengyel nemesekhez fűződő szoros kapcsolatai is.

Ezúttal is a déli oldalon kezdték az átalakítást. Az első befejezett rész a délkeleti torony (1632), majd a déli fal keleti szakasza. 1639-ben elkészül a délnyugati bástya is.

Miután védelmi jellegét az idők múltán elveszítette, a kastély nemesi lakhellyé alakul át. A hajdani őrut lassanként eltűnik, a lőrészeket betömik, ablakokká bővítik, vagy díszként tartják meg. Az udvarban, a falak mentén köröskörül újabb lakrészek, konyhák, cselédszállások, istállók jelennek meg. Lázár István mint Csík, Gyergyó és Kászón főkirálybírója saját udvarán épít tömlöcöt és gyülestermet (ez utóbbi az északi falhoz tapad, a bástyák és a második védőfal lebontása nyomán). Halála után készül el az északkeleti, dekoratív szerepű hétszögű bástya. A XVII. század vége tehát a kastély fénykora mind építészeti, mind családtörténeti szempontból.

A XVIII. század elején azonban a kuruc—labanc harcok idején két támadás is éri a kastélyt; összeomlik az északnyugati bástya és a déli fal egy része. Később tűzvész pusztít, s 1711-ben már csak egyetlen szoba marad lakható állapotban. Lázár Ferenc nevéhez fűződnek az újjáépítési munkálatok (1736), de kevésbé jelentősek; végül 1748-ban (újabb tűzvész után) csupán részleges tatarozásra kerül sor. Az elhanyagolt kastély tovább pusztul, s mai romos formájában találja már Kővári László (1853), majd Orbán Balázs (1862).

E jelentős műemlék tatarozásának első próbálkozásai 1965-ben kezdődtek. 1971-ig Keresztes Gyula marosvásárhelyi építész tervei alapján restaurálták az északkeleti és a délnyugati bástyát, valamint a tömlőcöt. Újjáépült a kapubejárat s annak ideiglenes fedése. 1973-ban, amikor a Műemléki Bizottság újra kezdte a kutatási, restaurálástervezési és kivitelezési munkálatokat, elkészült az egész épület-együttesre vonatkozó első átfogó helyreállítási terv.

Ennek kivitelezése igen komoly építészeti feladat. Az alapvető nehézség abból adódik, hogy a kastély — mint már részleteztük — különböző történelmi korok és építészeti szakaszok, irányzatok eredményeit összesíti, de mindez nagyjából csak romjaiban maradt meg. A helyreállításban bizonyos sürgősségi sorrendet kellett fölállítani részben az épületegyüttes megőrzése, részben a már erősen megviselt fontosabb értékek megmentése érdekében. Mindenekelőtt a beomlástól fenyegetett részeket kellett megerősíteni. Ezért a déli fal keleti szárnyát állásokkal vettük körül, s ezt befedve megmentettük a további rongálódástól a pártázatot és a festett falrészeket. A tulajdonképpeni restaurálás csak ezután következett.

A munkálatokat a déli részen kezdtük, ez lévén — mind történelmi, mind művészeti szempontból — a kastély legjelentősebb része. Itt maradtak meg az erdélyi viszonylatban igen ritka reneszánsz pártázat díszei.

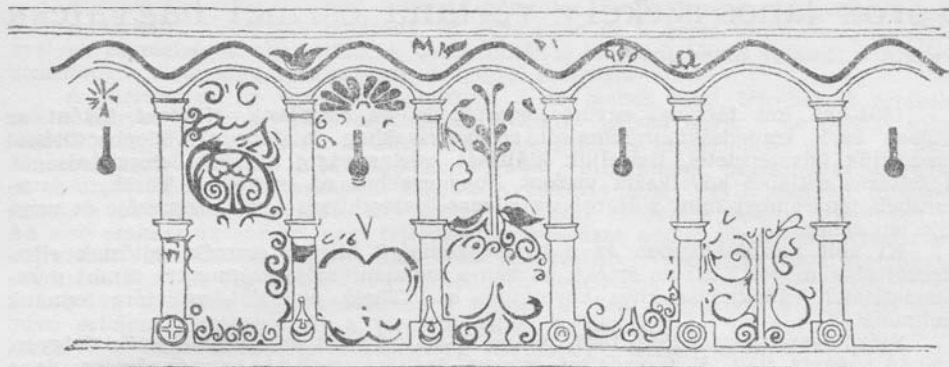
A több építési szakasz egymásra tevődése miatt szükségessé vált a különböző korokból származó jellegzetes elemek szétválasztása. Mivel a déli rész első alakjában erőd volt, a másodikban viszont lakóépület, a restaurálás során a belső oldalon a védelmi jelleget igyekeztünk hangsúlyozni, a külsőre vonatkozóan pedig javasoltuk a reneszánsz pártázat (később sorra kerülő) helyreállítását. A hajdani örüt visszaállítására szerencsés módon nem rontott a külső fal dekoratív hatásán, sőt a két különböző jelleg jelenléte révén egységes egészt alkot.

A homlokzat hiteles helyreállítása megkövetelte elsősorban a pártázat kiegészítését, ugyanakkor azonban stílusegységet kellett teremteni a bejárat főépület és a két saroktorony között. A keleti fal pártázata, sajnos, szinte teljes egészében elpusztult, a nyugatin is csupán töredékek maradtak fenn. A helyszínen talált és a kutatások révén föltárt elemek összeillesztése alapján azonban sikerült az attikás sort kiegészítenünk. Hogy a díszítés visszakapja lehetőleg hiteles, eredeti arculatát, a stílusztikai kiegészítéshez összehasonlításokat végeztünk Lengyelország, Csehszlovákia és Dél-Németország azonos jellegű épületeivel. A pártázat, a festett díszítmények, valamint az építészeti díszítőelemek (vakárkádor, rusztika, fülkék) megmaradt töredékeinek kiegészítésével sikerült a déli falat teljes egészében helyreállítanunk. Volumetriai szempontból a legnagyobb gondot a déli oldal épületeinek tetőzete adta. Az ikonográfiai anyag csak a főépület XIX. századi tetőzetét tünteti föl, a tornyok viszont fedetlenek. Ezúttal is szükségessé vált tehát a legjellegzetesebb korszak kiválasztása. Míg a főépület fedeléről pontos XVIII. századi leírást kaptunk (formája hasonló lehetett az előző században is), a tornyokon egyszerű sátoztatót említenek, noha ez főként a XV—XVI. századra jellemző. Megkíséreltük ezért fölvezetni a toronyfedések XVII. századi pártázatos — feltételezhető — megoldását magyar, lengyel, cseh és német példákból adódó hasonlóságok alapján. (Egyetlen hű támpontunk egy sgraffito-vázlat volt: a déli homlokzatot ábrázolja, s a délkeleti bástya falán találtunk rá.)

Sajnos, konkrét elemek hiányában, és mert az előzőleg restaurált délnyugati torony fölé egyszerű sátoztatót építettek, ezt a tetőformát kellett alkalmaznunk a délkeleti toronynál is. A főépületre is az 1742-es leltárban szereplő tetőformát javasoltuk, miután összevetettük Orbán Balázs 1862-ben készült fényképével. Ezt megelőzően azonban, akárcsak a bástyák esetében, stílusztikai szempontból itt is tanulmányoztuk az attikás megoldást. Az udvari homlokzat egyszerű alakot nyert, a fennmaradt nyomoknak megfelelően.

A belső beosztást illetően a régi falak megőrzésére s a későbbi toldások lebontására szorítkoztunk. Kinyitottuk a befalazott nyílásokat, majd a kutatások után, a későbbi funkcióknak megfelelően, a szükségteleneket befalaztuk. De valamennyi befalazott részt föltüntettünk.

Az erősen megrongálódott épület megerősítésére vasbeton oszlopokat és gerendákat is alkalmaztunk. Ezeket azonban beépítettük a falakba; a vakolás alatt el-tűntek, s az összképet nem rontják. Az emeleti földem szintén vasbeton.

Az attikás déli oromfal festett díszítésének részlete

Külön gondot jelentett a mennyezet korhű kialakítása. Az egykori mestergerendák nyomai még világosan kivehetők, és az 1742-es leírások alapján sikerült meghatározni a mennyezet textúráját (gerendák száma, elhelyezése, a köztük levő mező kidolgozása). Eszerint a földszinti födém az eredetinek megfelelően fából készült, az emeleten pedig úgy igyekeztünk a régi hatást kelteni, hogy a vasbeton gerendák közti mezőt deszkával burkoltuk.

A kutatóárkokból előkerült egykori padlómaradványok (sokszögű téglák), valamint az 1742-es leltár alapján készítettük el az új padlózatot. E leltár és az előkerült festett üvegcserépek szerint sikerült meghatározni az ablakok hajdani méreteit, s aszerint állítottuk vissza.

A délkeleti bástya két szintjének összekötését az örút révén oldottuk meg, külső lépcső segítségével, a korabeli leírások szerint. Megjegyzendő, hogy az előző restaurálás alkalmával a délnyugati bástya két szintjét belső lépcsővel kötötték össze.

Két torony és a főépület közt a déli falnak támaszkodó helyiségeket megerősített romok formájában tartottuk meg. Ezt a megoldást két szempont indokolta: egyrészt lehetetlen volt — adatok hiányában — eredeti formájukra következtetni, másrészt fontosabbnak tartottuk a régebbi védelmi sajátosság szemléltetését a falra visszaépített örút révén.

A többi épület visszaállítása (gyűlésterem, „asszonyok háza”) már nem okoz különösebb gondot. A jó állapotban levő falak és a részletes leírások nyomán mind-egyiket eredeti formájában lehet majd visszaállítani. Különben az összes elemek (lőrések, a gyilokút konzoljainak helyei) megtartását javasoltuk az épület belsejére vonatkozóan is. A több építkezési szakasz szemléltetése végett pedig tervbe vettük a régi alapmaradványok föltüntetését mind az udvaron, mind a belső helyiségek padlózatán.

A külső munkálatokra vonatkozóan az egykori lépési szint visszaállítását javasoltuk, valamint az esővíz előnyös elvezetésének módját, hogy a falakat megóvjuk a nedvességtől. Itt jegyzem meg, hogy a falfestés töredékeinek megóvásáért sürgős beavatkozásra volna szükség. Teljes restaurálásukra azonban csak az építészeti díszítőművek helyreállítása után kerülhet sor.

Ismeretes, hogy az 1971—1974 között készült helyreállítási tervet csak részben váltotta valóra a közben megszűnt Műemléki Bizottság. A munkálatok folytatása a helyi szervekre vár. A restaurálás befejezésének rendkívüli jelentősége volna, hiszen kivételes értékű műemléket mentenénk meg, egyben pedig a helyreállított kastély eszményi hajlékot biztosítana múzeumok, kiállítások számára, alkotási ott-hon lehetne népi és hivatásos művészek, tanfolyamok, művelődési rendezvények részére.

Úgyanakkor folytatni kellene a régészeti, építészeti kutatásokat is, hogy választ kaphassunk számos, eddig csak részleteiben tisztázott kérdésre, s új leleteket fedezzünk föl ezen az ősi — a bronzkorig kimutathatóan lakott — emberi településen.

Stibli Sándor

Török János székely vértanú eszmei hagyatéka

1854-ben két társával együtt végezték ki az osztrákok. Nevével főként az 1850-es évek szabadságmozgalmairól szóló írásokban találkozunk. Megbecsüléssel szemléljük ügyszeretetét, tiszteljük kiállását, vértanúságig menő jellemzilárdságát. A feltárás céljából következik viszont, hogy ezekben az írásokban Török, a java-korabeli tanárember mint a Habsburg-ellenes összeesküvés egyik szervezője és vezetője lép előnk.

Ki volt tulajdonképpen ez a tanáregyéniség? Milyen eszmék rejtőztek elhatározottsága mögött? Mi az értéke, és van-e mondanivalója számunkra tanári munkásságának? Válaszadásunkhoz követünk kell Török életútját, vallatára fognunk életművét.

Százhetvenöt esztendeje, 1806. június 21-én született az udvarhelyszéki Bágyon. Szabad székely volt. E társadalmi csoport öntudatossága, hagyományörzése, de a kisközség közelében található vár romjai is valószínűleg már gyermekkorában megindították vonzódását és érdeklődését a történelem és — ezzel szoros összefüggésben — a korabeli társadalmi kérdések iránt.

Tízévesen lépett a székelyudvarhelyi kollégiumba, amely akkor kezdett felnőni a többi erdélyi kollégium színvonalára. Egyre több a kezdeményezés, általánosabb a törekvés az időszerűbb és gazdagabb ismeretszerzés biztosítására. Ebben a szellemen tanít Szigeti Gyula Mihály földrajzot és történelmet a gimnáziumi osztályokban, Utóda, Csorja P. Ferenc — Török János bölcsészettanára — első ízben jelentet meg szűkebb hazánkban bevezető „könyvecskét“ a történelmi stúdiumokba. Ide illeszkedett a városi előljáróság intézkedése is a jogi szakirányítást elmélyítő tanszék felállításáról. E kezdeményezés egybeesett az önkény elleni küzdelem újjáéledésével, az általános társadalmi erjedéssel. Udvarhelyszék élen járt az ébredés mozgalmában. Állandó kapcsolatban volt a liberálisokkal, különösen Wesselényi Miklóssal és Szász Károllyal. A kollégiumi ifjúság is hallgatta őket, megvitatta eszméiket, törekvéseiket. Egyre szélesebb hullámveréssel terjedt a merevítés—változtatás ellentétében újrafogalmazott régebbi gondolat: „nem a fejedelem adott az országnak lentelt, hanem az ország a fejedelemnek.“

A mozgalom fellobbanásakor Török túl volt már a gimnáziumi osztályokon, a felső kurzusok vége felé tartott. Szorgalmas, tudni vágyó studiosus; társainál érettebb gondolkodású. Tanulmányi évei a nincstelen bentlakó megszokott hétköznapjaiból teltek ki; a klassziszokban szolgadiákként élt, a bölcsészeti és jogi tanfolyam alatt magántanítóságra szorult, a teológiai kurzus elvégzését már könyvtárossága biztosította. Ez utóbbi komolyságának és felkészültségének elismerését jelzi, valamint az is, hogy a deáki tanulmányok elvégzése után a gimnáziumi osztályok közül a legfelsőbbnek, az ún. logikai klasszisznak a vezetését bízták rá. Egyéb tárgyak mellett matematikai és politikai földrajzot, latin remekírókat (Iustinus, Nepos, Sallustius) és egyetemes históriát tanított ezen a fokon. A történelem keretében ki kellett térnie a korabeli eseményekre, közöttük a harmincas évek elején jelentkező újabb forradalmi hullámra is. Fejtegetését és értékelését ezekre vonatkozóan már csak kevésbé befolyásolhatta az előírt, maradibb jegyzetanyag (Csorja) és segédkönyv (Schröck). Sokkal inkább helyet kaphatott és érvényesülhetett a közszellemet világosítani akaró írók mérsékelt reformer álláspontja.

A nyilvános praeceptorátus bevezetőnek számított a tanítás gyakorlatába, egyben lehetővé tette számára az önálló továbbképzést. Ez a tevékenység a külföldi ösztöndíj elnyeréséhez igényelt ismeret bizonyításával zárult.

A kijelölt útvonal a berlini egyetemre vezetett. Ottani fenntartását azzal biztosította, hogy társával, Vajna Antallal újraérvényesítette a politikai okok miatt mintegy fél század óta használatlan két alapítványt, amelyet még Pápai Páriz Ferenc szerzett a porosz államtól. Berlini stúdiumáról keveset tudunk. A kis számú hátrahagyott (illetve meghagyott) jegyzetanyag arra enged következtetni, hogy első-sorban teológiával foglalkozott. Az időszak hagyományos gyakorlatát vesszük figyelembe, amidőn egyidejű kiegészítésként filozófiai és filológiai elmélyülést is feltételezünk. A históriáról írt fejtegetése éppenséggel történetbölcseleti képzettségről tanúskodik.

Hagyományt követett azzal is, hogy szorgalmi idejét peregrinációval töltötte meg. Ennek során inkább megfigyelhette a hazainál fejlettebb viszonyok közül előtört válságjelenségeket, a nyugati országok sajátos talajából fakadt polgári követelményeket, az alkotmányosságért folytatott küzdelem sokszínűségét. A magával hozott reformeszméket tovább érlelte benne a szintén erjedő német környezet.

Visszatérése után néhány hónapig püspöki titkár. Közben megválasztják a marosvásárhelyi kollégium tanárává, az egyetemes és a hazai történelem, az ókori nyelvek és régiségek oktatására. A beköszöntőhöz időszerű témát választ: a história hasznáról, a történelmi tudásszerzés előnyeiről értekezik.

A történelem az emberiség életének s az ember által létrehozott értékeknek a könyve — mutat rá a székfoglaló. E könyv „néma ugyan“, de mégis „sokat jelentő szavakban“ tárja fel a századokat. Ismeretet és tapasztalatot nyújt. A múlt ismerete segít „belátni a jövődő homályába“, míg annak tapasztalata a jelent „a múltnál okosabban használni utasít“. A história tehát egyik esetben tudáshoz juttat, a másikban tanácsadó. Két szempont, mely eldőnti a beszéd felépítését is. Az első szakasz az emberi nem fejlődését magyarázza addigi történelemoktatásunkból részint már ismert, részint újat hozó felfogásban. Az embert veszi szemügyre, aki eredetekor „a vég nélküli tökéletesedhetőség tehetségét“ nyerte. Innen következik a haladás, melynek fő mozgatóereje a munka s még mélyebben a mögötte megbúvó értelem. Sajátosan új a teremtő jelleg hangsúlyozása. Csakis ezáltal válik lehetővé a fenneblépés „a tökéletesség hágcsóján“. Hiszen „amiről az egyik kor nem is álmodott, a másik kitalálta, a harmadik és több következő nagyobb tökélyre emelte“. Ez érvényes a társadalom és a természet viszonyára — hangoztatja Török. A teremtő tevékenységnek köszönhető, hogy „az ember, ki vad módjára csellengett az erdő vadonjában, s egy gyümölcs megehetése által vágyát teljesítve érezte, most [...] határt szab a mennykőveknek, világosan fejtegeti a természeti jelenségeket [...], megméri a nagy úrban hömpölygő égitestek útjokat, s így ura a látható természetnek“. Igaz, hogy „magasztalásra indít“ már az ókor számos remekműve, illetőleg politikai téren Athén alkotmányi rendszere. De ezeknél is „magasabb felhevülésbe ragadnak“ az utóbbi századok kiváló festőinek, zeneszerzőinek, szépíróinak munkái s egyes államvezetők „alkotmányi teremtményei“, éppen úgy, mint „lényünk legfontosabb körülményei körüli vizsgálódások, a tudományok ezernyi ezer ágazatainak rendszeres és tisztább alakban lett megjelenése“.

Hasonlóképpen teremtő és a munkásság hozta létre a „felséges“ találmányokat — fejtegeti Török János. Herder csodálattal adózik annak a főnóciainak, aki „betűkbe láncolta a sebesen repülő idő szellemét“. De mit lehetne mondani — kérdi a székfoglaló professor — „az idő sebes reptét még gyorsabban haladni segítő sajtó remekelői“ —ről, az iránytű tökéletesítőjéről, a villámsebességgel haladó gőzhajó vagy gőzszekér feltalálóirol? A mindenkori haladást biztosította, hogy az ember „bíráló szemmel átnézte és tökéletesítette a múlt kor hozzá eljutott munkálatait, a nem célszerűeket félrevetette, a használhatókat az idő szelleméhez szabta és melléjük újabbakat teremtett“.

A fejlődésről ugyanakkor vallja, hogy az lassú és egyenetlen. Függ a társadalom korabeli feltételeitől, de az olyan törekvésektől is, melyek „a munkásság kezeiket mozgatták“. Jelentkezett a pásztori lét, a földművelés és az állattenyésztés közben vagy éppen az öldöklő fegyverek és hódítások során. Gazdagodott, amidőn az ember „keble hevülni kezdett az igaz, jó, szép és felséges iránt“. Így történt a Tigris, Eufrátesz, Nílus vidékén, majd a Földközi-tenger keleti részén. A görög példa „vágyat gerjeszta“ a rómaiakban, de a birodalom „zsarnoki önkénye, melyet a világ három részében meghódított tartományok lakosain gyakorla [...], a sebes közhaladást nagyobbára csak a császári városra“ korlátozta. Megakasztotta az előbbre jutást a népvándorlás politikai zűrzavara, fegyverzörgése, jajszava, és vérpataka. Fontos viszont, hogy összeomlott a zsarnoki önkény kolosszusa is. Darabjaiból számtalan független ország rendszere alakult ki, kedvező körülményeket teremtve „az ismereti közlekedésre“. De akár ezt, akár az ehhez hasonlókat „úgy lehet nézni, mint egy csendes éjszakát, melyben az elbágyadt lélek kinyugult, hogy annak idején annál erőteljesebben folytathassa teremtői munkáját“.

Lassan és időnként bár, de az ember „haladott a tökéletesség végpontja felé“. Vajon erkölcsileg is? Nem felesleges — mutat rá a professor — a história útján arra a közszárkon forgó állításra felelni, miszerint „a régiebb emberek jobbak, engedelmesebbek, erkölcsösebbek, vallásosabbak lettek volna, mint a maiak; s minthogy azon tulajdonok a valódi műveltség jelei, tehát az emberi nem nem elő, hanem hátra ment volna a műveltségben“. Szerinte a jelenben is láthatók példái mind az erkölcsnek, mind az elfajultságnak. Ha viszont felidézük „az annyira magasztalt óskor“ emberének ilyen cselekedeteit, „lehetetlen az említett vádat alaptalannak nem kiáltani“. Korántsem lehet cél szépíteni a mocskot — fejezi be a bizonyító példák elősorolását —, felkéri azonban a vádaskodókat, hogy „vizsgálják meg a jelen jó és rossz oldalait, környülállásosan, az azt mozgató rugó erőkkel együtt; olvassák meg a történeteket figyelmesen; szemeljék ki mindenütt az idő szellemét szerző okaival és következtetéseivel együtt; és úgy hasonlítsák össze“ ti. a régebbiekkal.

A második szakasz a haladás felfogásából eredő helyes cselekvésre, magatartásra ösztönöz. Mert a história — eleven példák révén — olyan tanulságokkal is szolgál, melyek ismeretében „a figyelmes ivadék [...] okosan munkálhat”. Ezen indítékok és példák közül az elsöre vonatkozólag találkozzunk polgári ösvényre irányító, új elemekkel, így például a zsarnokság elítélésével, az athéni demokrácia méltatásával vagy a műszaki találmányok (gőzhajó) kellő értékelésével.

Honnan a történelem közhasznú útmutatása? „Elővarázsolja minden idők és minden országok legnevezetesebb embereit, tetteit.” Kialakulásának okaival együtt megvilágítja a jelen helyzetet, egyben felhívja a figyelmet a jelenlegi körülmények közt „leginkább célirányos rendszerre”. Így tanácsol a helytelennek „mikori és mikénti orvoslására”.

Lényeges maga a feltétel. Angliai Erzsébetről jegyzi meg a történetíró Miller, hogy „mindent megtett, amit akart, de azt is utánaragasztja: mert mindenkor azt akarta, amit megtehetőnek látott. [...] Jól meg kell fontolnunk a helyet, ahol, a körülményt, amelyben, az időt, amikor tenni akarunk.” Múlt, jelen és jövőendő síkján lehet kimérni „mindennek a maga helyét, nem ragadván részrehajlásból sem az óhoz, sem az újhoz, sem a honihoz, sem a külföldihez”.

Körülmények és társadalom bemutatása hasznos hajtó bármely állapotban. Ez adja például „a törvényhozó testületnek azon nagy leckét, hogy nem tanácsos egy tökéletesebbre elkészült nemzetet százados megavult rendszerek szoros megtartásával hanyargatni”, vagy „egy még arra meg nem ért műveletlen népet, meg sem próbált újítmányból, egy másikba [ti. rendszerbe] átvinni”.

A további, az elődöknel is fellelhető érvelés gondolatmenetéből a tettekben megnyilvánuló humánus megjelenítése készlet bennünket az egyik részlet kiemelésére. A história nevelő hatásáról van szó, melyet „a cselekvő emberek meghatározó tiszteletet és szeretetet parancsoló eleven festményei”-vel ér el. „S aki minden idők nagy és nemes embereinek ezen szent körébe lép, az emberi természet méltósága annak indulatját áthatja, érzelmét felemeli, és erejét a követésre lelkesíti.”

Bölcsen magasabbra törekedni — vonja le a történelem tanulságát. Ehhez kapcsolódik saját célkitűzése: csak jót [ti. hasznosat, értékeset] tenni a számára kimért körben, azaz mint kezdő tanár s a város új polgára.

Mi is lehet vajon a legfőbb jó, amit az említett tantárgyak oktatója nyújthat az ifjúságnak? Ehhez tartozik a kérdésekben eligazodó tájékoztatás, a világos látásmód s a minél szilárdabb elsajátítás elősegítése. A história tanítására nézve a végbevitelt cselekedetek értékelése és a tapasztalatok megvilágítása, a tényeknek olyan összefűzése, melynek alapján az ifjú nemzedék végül is a kor szellemének és követelményeinek a meglátásáig jut el. A székfoglalón kívül a szerzőnek három tankönyve is megjelent; közülük ugyan csupán az egyik történelmi jellegű, kis formátumú, alig százöt oldalas írás, de a kibontandó gondolatot a magasabb fokon, elmélyültebben közvetített történetiszemlélet világosan tárja elénk. A Csorjáéttól eltérően az alapvetés csak az egyetemes történelemre tér ki; nem közli a kiadvány címjét sem. A tárgy meghatározásából mégis gyaníthatjuk a törekvést egy új látásmód szélesebb körű terjesztésére: „a közönséges história olyan tan, melyben közönségesen az egész emberi nemnek érdekesebb történelmi hitellel méltólag előadatnak.” Sejtésünk inkább a hitellel méltó, az igazságnak megfelelő értelmezésből fakad. De melyek ezek a talán bennünk is figyelmet keltő „érdekesebb történetek”? Török János szerint a korai társadalmak kialakulásán belül a következő folyamattal találkozunk: a táplálkozás szükséglete → foglalkozások → letelepedés → az igazgatás megváltozása. Az új vezetésnek három formája ismeretes. Az első úgy keletkezett, hogy a letelepült családok „maguk közül egy közfőt választanak [...], s ebből lett az egy főjű igazgatás”. Másik forma a nemesi vagy családírói kormányzat. A harmadik — amikor „mindnyájan belésczóltak az igazgatásba, s a többség akarata döntött el minden fontosabb tárgyat — a köztársasági kormányzás”.

Az ókori birodalmak — állapítja meg — kivétel nélkül jogtalan foglalások útján alakultak ki. Jellemzőjük a kegyetlenség és a belső elnyomás, egyben a viszálykodás s a hatalomért elkövetett gyilkosságok. Róma ravaszsága, vitézsége, mindenekfelett szerencséje által hódított. A görögök különböző „polgárzatokban” éltek; összefogásuk, együttes harcuk jelentette erejüket. Csupán a kínai császárokról jegyzi meg, hogy ők „az év első hónapja 15-ik napján az ekét fogva 19 fordulót szántani tartoztak”.

A középkor inkább Európában hozott változásokat. Igaz, hogy Nagy Károly birodalma ugyancsak foglaláson alapult, de helyreállt a műveltség is. A német hercegek uralkodása alatt viszont „a nemzet lassanként elvesztette azon jogát, hogy császárat válassza, ezt a jogot a három érsek és négy fejedelem ragadta magához”. A francia királyok közül „kevesen voltak olyanok, akik a nép boldogságát előmozdítani kívánták”, sokan pedig „a népet húzták, vonták, birtokuktól fosz-

togetták, akik egyszersmind az ily ragadományokból némely kedvelt embereiket elgazdagították oly célból, hogy azok védjék őket, ha szükség leend". Az angol-századok földje „jó törvények" alapján virágzó birodalom. Sanyargatás a normann hódítás után következett; eredménnyel járt az elnyomott nép felkelése János ellen. Sikeres volt a szicíliai s a helvéciai felkelés is. A magyaroknak István az, aki „egy polgári alkotmányi rendszert készített, melynél fogva az eredetileg egyforma szabad magyar nép közt különbség lett". Utódai közül Péter és András alatt is „felkelt a nép a király ellen [...], s azt levette vagy jobb útra térni kényszerítette". Az orosz, az arab meg a mongol birodalom esetében inkább a vezetők egymás közötti „szüntelen ellenségeskedését" emeli ki, a Balkánon a török elleni küzdelmet s a két román vajdaság megalapítását okadatolja.

Török az újkort három kisebb időszakra osztja, és Amerikáról szólva rámutat, hogy a foglalkók az ottani embereket terhes munkák elvégzésére kötelezték azért, hogy „azoktól annál több aranyat és ezüstöt gyűjthessenek". Minekutána pedig „a földek csaknem pusztákká lettek", megindult „a szerencsésekkel vagy rabszolgákkal gyalázatos kereskedés". A telepededők egyben több „polgárzatot alapítottak". Időközben számos európai népet is érintett a reformáció. Előnye, hogy az emberek inkább kezdték tanulni, s így az ismeretben és műveltségben előhaladni, de — ugyancsak a reformáció miatt — sok öldöklés és háború következett be. A protestánsok mellett küzdött a harmincéves háborúban Erdély is, melyet 1691-ben Leopold „egyezményi levélnél fogva hatalma alá hajt, s azután az és annak maradékai igazgatják".

Az újkor közepén egy addig hallatlan cselekedet történt: az angol nemzet „méltó haragra gerjedt zsarnok királya ellen, s [...] hóhér keze által kivégeztette". A korszak végén „egy Washington nevű, nemes lelkű, vitéz, bátor ember vezérlete alatt" az észak-amerikaiak kelték fel a szabadságért. Közben a szomszédok „jól megfeszítették magukat" a lengyelek országában, és nagyszámú háború következményeként kialakult az öt nagyhatalom, az angol, francia, porosz királyok, az orosz cárok és a német császárok egysúlyhelyzete. II. József rendeleteinek célja a nép boldogítása volt, alattvalói mégis „megharagudtak reá, s felkeltek ellene azért inkább, mivel a sok újítást nem az országokkal egyetértve tette".

Az újkor harmadik időegysége nem más, mint a forradalmak egymásutánja. Kezdődött a francia revolúcióval, midőn „az alnép merész lépését a nemesség és papság nagy része is" követte. „Nagyobb bátorságot kapott ő erre, [...] a királyt, majd a királynét lenyagakztatta, Franciaországot köztársasággá változtatta." X. Károly alatt „sok régi rendtelenségek visszatértek és még újjak is tétettek", ezt igyekezett megszüntetni a júliusi revolúció. A többi forradalom részben sikeres, részben nem. Függetlenséggel végződött az amerikaiak küzdelme a spanyol, a francia meg a portugál uralom ellen, vagy a görögöké a törökkel szemben. A megszerzett boldogság nem tartott hosszasan a spanyol, a portugál meg a nápolyi népnél, mert „a többi országok királyai megtámadták őket, s régi szerencsétlen állapotjaikba visszatették, és azokat keményen megbüntették, kik nékiel az ők feltámadásaikban vezetőjeik voltak". Száműzött vagy hontalan vándor lett „a hazáért és szabadságért" háromszor is fegyvert ragadó lengyel hazafiak nagy része. Belső háborút élt át a spanyol; egyiptomi szembenállással kellett megküzdenie a török hatalomnak.

„Honnan vagyon e sok ellenszegülés, vagyis revolúció?" — teszi fel az író mintegy az egész újkori időszakot összegező kérdést. A válasz a változtatás felfogásának megfelelően egyértelmű: „részint onnan, hogy sok nemzetek nehezen szenvedték azt, hogy idegen uralmodóktól függjenek, sanyargatásnak, kínoztassanak; részint onnan, hogy sok királyok tulajdon alattvalóikat szerfelett terheltek, vagy megengedték, hogy a hivatalbeliek terheljék, húzzák, vonják". Miután pedig „sérlemek nem orvosoltattak, fegyvert ragadtak s megtámadták a huzavonókat".

Valószínűleg ez a nézőpont magyarázza a sajátos beosztást, miszerint az egyes időszakok műveltségét a hozzájuk fűzött „függelék"-ben kapja meg a tanuló. Külön követheti azt a folyamatot, ahogyan az emberek „a tudományokban, kereskedelemben, mesterségekben, földművelésben [...] előrehaladtak s erkölcsre nézve is fáinultak". Ismeretet szerezhet a diák a különböző tudományok sorrendjéről, azok lényegéről, újszerűségéről, hatékonyságáról vagy éppen embert kíméléséről. De itt vesz tudomást az emberek egyenlőtlen viszonyának ó- meg középkori kialakulásáról, ennek formáiról és végezetül — mindenféle „terheltetés" ellenére — a harmadik rend előretöréséről.

Igen tanulságos Török e két történelmi értekezése. Egyikben a társadalom fejlődésfolyamatát, a másikban az elnyomás elleni küzdelmet hangsúlyozza. A két összekapcsolásából kristályosodik ki a legfőbb eszmei mondanivaló: haladás és szabadság egymástól elválaszthatatlan. Ezen alapeszme egyes elemei fellelhetők a

diákok számára készített római régiségtanban, valamint a gimnáziumi fokozaton használható földrajzi tankönyvfüzetekben is. A nálunk magyar nyelven először közzétett régiség-tani munka a római nép és állam társadalompolitikai felépítését, a lakosság mindennapját, szokásait, a házi meg a vallásos rendtartás egyes mozzanatait ismerteti. A tárgyalás fő szempontja az akkori értelemben vett humánműveltség-szerzés, szoros összefüggésben a teológiai s még inkább a jogi képzéssel. E műnek is sajátja ez esetben is a jogtalanság határozott elítélése.

Ilyen értelemben bírálja a patríciusok kiváltságait, ahonnan a plebejus „osztálybeli népnek [...] fölemelkedni törekvése következett“. E néposztály hosszas küzdelmet vívott a megkülönböztetés ellen. Eredménnyel, mert „lassanként megnyerte azt, hogy ő is csaknem minden hivatalokra eljutott“. Újabb „igazságtalan“ helyzet állott elő viszont, amidőn „az igazság és szabadság védői“ sorra elenyésztek, s egyetlen „fő igazgató“ (imperator) hatalma alatt a római nép „szabad szózatolási jogától megfosztva szolgaságba süllyedt“. Jogi szempontú a (rab)szolgaság megítélése is. Ők „nem úgy nézettek, mint személyek, hanem mint portékák — res“, amely „nyomorult állapotból“ csupán uruk tudtával, ennek kérésére vagy végrendekezése útján szabadulhattak.

A földrajzi kézikönyvsor — az alapfogalmak tisztázása után — az egyes országok leírását tartalmazza. Első pillantásra a kinyomtatás egyedüli céljának a sajátos tudásszerzés irányítását véljük, figyelmesebb áttekintés nyomán azonban előtűnik Wesselényinek e szaktárgy oktatására ajánlott útmutatása. Ennek megfelelően a növendék először hazája, Erdélyország rövid történetével, természeti jelenségeivel, népességével, gazdasági és művelődési állapotával ismerkedik; ez utóbbiakkal részletesebben is. Az összehasonlítás lehetősége később bontakozik ki, főleg amikor Franciaország s még inkább a brit birodalom fejlett iparáról értesül, ahol „a gép négyszáz millió ember helyét pótolja ki“. De éppen így meggondolkoztató az osztrák birodalom összetételének a tudomásulvétele, melyben a német tartományok az összterületnek 27,7, népességük pedig az összlakosságnak 26,2 százaléka.

Amidőn az országok állapotrajza a valóságos helyzetet tárja fel, egyidejűleg nézetet is alakít. Hiszen a fejlődés s a forradalmiság szemléletével már beoltott ifjú új oldalról észlelheti a változtatás szükségességét.

Székfoglaló és tankönyvek együtt tárják elének a „közjólét“-tel kapcsolatos eszmék körét. A székfoglaló azáltal, hogy bemutatja az alkotás, az anyagi és szellemi fejlődés előnyeit, a tankönyvek a történelmi meg földrajzi valóság felfedésével sugallják a feltétlen változtatás szükségességét. Közvetve vagy közvetlenül, de mindegyikben érezhető az elnyomás, az önkényesség, a zsarnokság kárhovatatása. A konkrét történet nyomán kiviláglik, hogy az előrehaladás legfőbb tényezője a népek függetlensége, a társadalom és az egyén szabadsága. És ugyanez a folyamat felvilágosítást ad a jogos törekvés módozatára is: forradalmi út követheti a reformmozgalom elfojtását.

Időközben Török János a megüresedett teológiai tanszékre került. Ezekben az években inkább írásai, köztük is a történelmi és a földrajzi alapvetésűek hatottak a közgondolkodásra. Meggyőződéséből következett viszont, hogy 1848 márciusának „elektromos szikrái“ az ifjaknak példát mutató, azonnali cselekvésre serkentették. Mert Török János volt a professzorok közül az, aki a fiatalság fáklvásmenetét követően lelkes beszéddel buzdította a kollégium diákjait a fegyverforgatás elsajátítására, megszervezte a véderőt, és részt vett annak katonai kiképzésében. Amikor az osztrák csapatok bevonultak Marosvásárhelyre, az elsők között tartóztatták le, majd kezesként Szebenbe vitték. Míg társait szabadon engedték, ő — az ellenzéki politikus gróf Lázár Józseffel együtt — csupán Bem seregének a városba vonulásakor szabadulhatott. Saját fogsága s 1849 további eseményei csak megerősítették mindenre kész elszántságát. Munkálkodásának értelmét és indítókát kivégzése előtt írásban világította meg: „Ügyünk nem egy ember s nem is egy nemzet ügye, hanem egész korunknak, sőt több: a rabiga alatt görbedő népeknek és nemzeteknek szent ügye!“

Tanítás légkörében forradalmivá érlelődő életutat követtünk. Egy olyan nevelőét, aki a még „műveletlen lelket salakjától“ polgári céllal „tisztogatta“, egyben elvezette őt a szabadság általános emberi értelméhez. Ebből következett az életmű jelentős eszmei tartalma is. Merészen új fuvallat a históriaoktatásban, megbecsülendő érték művelődéstörténetünkben.

Fazoli Sándor